

An Analysis and Study of Death-Loving and Its Images in Bīdel Dehlavi's Poems

Abdollah Valipour*

Associate Professor, Department of Persian
Language & Literature, Payame Noor
University, Tehran, Iran.

Extended Abstract

1. Introduction

Death remains an enduring enigma that has consistently fascinated human thought throughout history. It can be affirmed that it has always been a central focus for philosophers, the doctrines of all major religions, and various groups, including mystics and poets. Different perspectives emerge on death, with philosophers, mystics, and poets offering diverse insights into its nature. It is deeply challenging to come to terms with the realization that a day will come when you must relinquish all relationships and embark on a journey to an unknown destination. This matter has consistently been a significant concern for individuals of various generations, and there have been diverse responses and ways of dealing with it. As a result, varying opinions

* Corresponding Author: v.valipour@pnu.ac.ir

How to Cite: Valipour, A. (2024). An Analysis and Study of Death-loving and its Images in Bīdel Dehlavi's Poems. *Mysticism in Persian Literature*, Vol. 3, No. 6, 383 - 422.. doi: 10.22054/MSIL.2025.81750.1140

have been formed. This matter has been comprehensively examined within a range of disciplines, including literature, philosophy, and mysticism, with each domain articulating its own unique perspective through different methodologies.

Within Persian literature, three main perspectives can be discerned concerning death: Firstly, some poets and writers approach death realistically, viewing life and death as two sides of the same coin, and while appreciating the blessings of this world, they concurrently ensure their well-being in the hereafter during their lifetime. Saadi is an exemplar of this approach. Nasser Khosrow's poetry reflects a marked indifference towards death, and he does not shy away from confronting it head-on.

The second perspective towards death in Persian literature is characterized by a sense of animosity and a quest to overcome it by seizing opportunities and seeking joy. Omar Khayyam is a prominent representative of this group, and like Khayyam, Ferdowsi approaches the subject with profound wisdom, offering multiple philosophical insights about death. This contemplation is often expressed as a fear of death and a desire to avoid it.

The third group, comprised of those who extol death, includes mystics, who constitute the majority in embracing these views on death. In their worldview, death is perceived as a path to human perfection and excellence, with Rumi being the preeminent representative of this group. A recurring motif in Rumi's writings is the contemplation of death and his distinctive approach to this topic. Another mystic poet who glorifies death and adopts a romantic stance towards it is Bīdel Dehlavi.

It can be confidently stated that among Persian-speaking poets, there is an outstanding figure who has expressed profound thoughts about death with an unrivaled love and affection: Bīdel. No other poet has

approached this subject with such fervor or crafted such beautiful and compelling interpretations. As a result, every year on the anniversary of Bīdel's passing, a ceremony known as Urs is held, much like the commemoration of Rumi's death. Urs symbolises the enduring bond between Rumi and Bīdel, who share an everlasting love for their divine beloved. On that day, the devoted followers and enthusiasts of these two fervent souls gather together to celebrate and share their joyous sentiments.

2. Literature review

A comprehensive review of the context surrounding the current research revealed that, although there have been in-depth explorations of the theme of death within Persian literature, there has been a notable absence of specific studies dedicated to death as conveyed in Bīdel's poetry. The study with the most profound insights in this regard is as follows: In his article "Three Views of Death in Persian Literature," Fallah (2008) investigated three particular perspectives and interpretations of death.

In the study "Fear of Death in Attar's Works," Rahimian and Jabareh Nasero (2010) examined the causes leading to the fear of death, as perceived by Attar. Afrasiabi (2009) also researched the perspectives in the field of mysticism and mythology in his article "Mysticism and Mythology of Death." Kamari & Farrokhzad (2018) in their paper "The nature of death and the goals of death praise from the point of view of Rumi" explored the reasons for death as understood by Rumi. Vajdani (2010) concentrated her research in the study "The Image of Death in the Poetry of Ferdowsi and Nasser Khosrow" on the intellectual reflections of both Ferdowsi and Nasser Khosrow.

Mashaikh Kandeskala, Norouz, Shabani and Fakhr Islam (2021) in "Components of death thought in contemporary poetry" (1401)

examined this theme within the works of numerous modern poets, including Shahriar, Tolli, Shamlou, Kasraei, Rahmani, and others. The importance of death in Bīdel's writings, along with the various artistic interpretations in his works, underscores the necessity for independent and scientific research in this field, particularly given the existing lack of such studies.

3. Methodology

In this research, the author has systematically categorized and studied Bīdel's fondness for death and the associated imagery within his sonnets, based on Seyyed Mehdi Tabatabai's revisions. This investigation adopts a descriptive-analytical approach, grounded in library research.

4. Conclusion

The poet Bīdel Dehlavi can be described as an existentialist who wholeheartedly embraces the concept of death without fear. Guided by the profound insights he has gained, he approaches this topic with a romantic outlook, viewing death as a pivotal element in the evolutionary cycle. Consequentially, his works often exhibit a deep appreciation for death, portrayed through a multitude of vivid and inventive imagery.

Bīdel Dehlavi employs a variety of artistic and literary techniques to articulate his views on death. In furthering this ambition, he sometimes incorporates the following compounds, which reflect the significance of death in Bīdel's perspective: Khumstan-e Fana (خمستان

(انتظار, Shogh-e Fana (شوق فنا), Bazm-e Fana (بزم فنا), Entezare-e Fana

(سجده, parvaz-e Fana (پرواز فنا), Ghasre-e Fana (قصر فنا), Sajdah-e Fana

(فنا, Malk-e Fana (ملک فنا), Fana Moshtaq (فنا مشتاق), Fana Amadeh (فنا آماده), Fana Taalim (فنا تعلیم) and so forth.

On occasions, in an effort to render his fascination with death more objective, he uses imagery that not only illuminates Bīdel's perspective on death but also presents its desirability in a powerful and artistic manner.

From this perspective, Bīdel makes use of a variety of imagery, such as simile, metaphor, and irony, to vividly capture death as freedom from imprisonment, self-realization, elevation, concentration, the unification of disparate elements (like drops, bubbles, foam, waves) into a cohesive whole (the sea), a state of intoxication, an experience of distancing, liberation from burdens, akin to polishing a dulled mirror or piercing one's vision (Totiyay-e chashm (توتیای چشم), the wise doctor, nourishment of a person trapped in the desert, the acquisition of wealth, the playing of a forsaken instrument, dancing, the attainment of eternal salvation, reaching the destination, the breeze that makes the bud blossom, unraveling a mystery, Breaking the limits and hatching, eternal survival, purification of the self from sins and etc.

In Bīdel's poetical creations, the imagery of death derives from two principal sources. These representations encompass themes of liberation from confinement, integration of the individual into the whole, ascension and transcendence, procurement of a state of salvation, and self-purification from misdeeds. Bīdel's portrayal of death is profoundly influenced by his beliefs, including Islamic and mystical proverbs, which he adeptly weaves into his singular poetic perspective, resulting in profound and gripping representations of death. Certain images exhibit a unique and personalized approach, reflecting his distinctive and Indian-inspired poetical style.

This style interprets various phenomena to elucidate his mystical reflections. Among these images are motifs such as the act of polishing a mirror, the piercing gaze, an abandoned musical instrument, and the gestures of dancing and waving hands, among others.

Keywords: Bīdel Dehlavi; Death-Loving; Evolution; Illustration.

— دو فصلنامه علمی - تخصصی عرفان پژوهی در ادبیات —

دوره ۳، شماره ۶، پاییز و زمستان ۱۴۰۳، ۳۸۳-۴۲۲

msil. atu. ac. ir

DOI: 10.22054/MSIL.2025.81750.1140

تحلیل و بررسی مرگ دوستی و تصاویر آن در شعر بیدل دهلوی

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

عبدالله ولی پور*

چکیده

مرگ یکی از ناگشوده‌ترین رازها و معماهایی است که انسان در طول اعصار با آن مواجه بوده و می‌توان گفت جزء اصلی‌ترین دغدغه‌های اندیشمندان و آموزه‌های تمام ادیان الهی بوده است. اقشار مختلف از جمله فلاسفه، عرفا و شعرا رویکردهای متفاوتی نسبت به مرگ داشته و در مورد چیستی آن، نکته‌نظرهای مختلفی را ارائه کرده‌اند. بیدل دهلوی یکی از شعرای عارف‌مسلك سده‌های یازده و دوازده است که نگاه ویژه و پربسامدی به این موضوع دارد. مرگ دوستی در تمامی آثار وی با کاربست تصاویر بکر، جلوه خاصی یافته است و در حقیقت بیدل دهلوی مرگ را در مسیر چرخه تکامل و یکی از مهمترین مراحل تکامل می‌داند. جستار حاضر سعی دارد به صورت توصیفی - تحلیلی به این سوال بنیادین پاسخ بدهد که بیدل با چه رویکردی به مسئله مرگ می‌نگرد و برای تبیین ماهیت و چیستی آن و اقناع مخاطبان از چه تعبیر و ترفندهای هنری استفاده می‌کند؟ نتایج پژوهش نشان می‌دهد که بیدل دهلوی به عنوان یک شاعر و عارف وحدت وجودی، نه تنها از مرگ هیچ واهمه‌ای ندارد، بلکه آن را می‌ستاید و رویکردی عاشقانه نسبت به آن دارد و در این راستا، برای تبیین و ملموس جلوه دادن مطلوبیت مرگ، از تعبیری نظیر آزادی از زندان، رسیدن به ساحل نجات، بالا رفتن از نردبان، پرواز، جمعیت و آسودگی، آفت‌زدای، رمزگشایی معما، نسیم شکفتن، پیوستن قطره و حباب و موج و... به دریا، نشئه و مستی، صیقل آینه، توتیای چشم، مضرابی و رقص کردن، شستن دامن از آلودگی‌ها و... استفاده می‌کند.

واژگان کلیدی: بیدل دهلوی، مرگ دوستی، تکامل، تصویرسازی.

۱. مقدمه

مرگ، یکی از اسرار ناگشوده و معماهای بغرنجی است که در طول تاریخ، ذهن و روان انسان‌ها با آن مواجه بوده است. پذیرفتن این امر که روزی فرا خواهد رسید که به اجبار از تمامی تعلقات و داشته‌های خویش دل برخواهی کند و به سوی مکان مجهولی رهسپار خواهی شد، بسیار دشوار و سخت است؛ از این رو، این موضوع در همه اعصار، جزء دغدغه‌های اصلی تمامی انسان‌ها بوده و در مقابل آن، رویکردها و واکنش‌های متفاوتی وجود داشته است. بنابراین، داوری‌های متضاد و گوناگونی در مورد آن کرده‌اند. این موضوع در حوزه‌های مختلف علوم ادبی و فلسفی و عرفانی بازتاب گسترده داشته و هر صنفی با توجه به رویکردی که داشته، نظرهای مختلفی را در این خصوص ابراز داشته‌اند. این رویکردها در ادب فارسی از سه منظر قابل تأمل است؛ برخی از شعرا، ادبا و اندیشمندان، واقع‌گرایانه به این موضوع نگریسته و مرگ و زندگی را همانند دو روی یک سکه دیده‌اند و ضمن بهره‌مند شدن از نعمت‌های این جهان و خدمت به جامعه انسانی، زاد راه و توشه آن جهان را در زمان زندگی خود مهیا ساخته‌اند؛ سعدی از جمله نمایندگان این گروه است (ر. ک: فلاح، ۱۳۸۷: ۲۲۳). ناصر خسرو نیز در سروده‌های خود، نه چندان توجهی به مرگ دارد و نه از مواجهه با آن می‌هراسد (ر. ک: وجدانی، ۱۳۹۰: ۱۷۵).

دسته دوم با نفرت و کراهت به مرگ نگریسته‌اند و برای غلبه به مرگ به اغتنام فرصت‌ها روی آورده به سراغ خوش‌باشی‌ها رفته‌اند؛ خیام نیشابوری نماینده تمام‌عیار این گروه است (ر. ک: فلاح، ۱۳۸۷: ۲۲۳):

چون عهده نمی‌شود کسی فردا را حالی خوش دار این دل پر سودا را
می‌نوش به ماهتاب، ای ماه! که ماه بسیار بتابد و نیابد ما را
(خیام، ۱۳۷۳: ۵۱)

یا در رباعی دیگری گوید:

امروز تو را دسترسِ فردا نیست واندیشهٔ فردات به جز سودا نیست
ضایع مکن این دم، ار دلت شیدا نیست کاین باقی عمر را بها پیدا نیست
(همان: ۵۳)

فردوسی نیز مانند خیام، حکیمانه به این موضوع نگاه می‌کند و تأملات فلسفی زیادی در مورد مرگ دارد و این اشتغال ذهنی وی به شکل مرگ‌هراسی و مرگ‌گریزی ظهور پیدا می‌کند (ر. ک: وجدانی، ۱۳۹۰: ۱۷۵). نمونهٔ بارز این گونه از تأملات را می‌توان در ابیات آغازین داستان رستم و سهراب دید.

اگر مرگ داد است، بیداد چیست ز داد این همه بانگ و فریاد چیست
از این راز جان تو آگاه نیست بدین پرده اندر ترا راه نیست
همه تا در آرز رفتن فراز به کس برنشد این در راز باز...
(فردوسی، ۱۳۷۶، جلد ۲: ۱۶۹)

ترس از مرگ در پاره‌ای از اوقات چنان بر زندگی شخص سایه می‌گستراند که زندگی عادی او را برهم می‌زند. در این وضعیت، شخص، بیمار روانی خوانده می‌شود. این بیماری در روان‌شناسی با دو نام Necrophobia و Hhanatophobia شناخته شده است (عظیمی‌دخت و فرزانه، ۱۳۹۱: ۱۰۴)؛ از این رو، برخی از روانشناسان، از ترس ناشی از مرگ به عنوان «اضطراب بنیادین» یاد کرده و بر این باورند که تمامی اضطراب‌های دیگر انسانی از آن نشئت می‌گیرند (ر. ک: همان: ۱۰۵).

ابن سینا ترسندگان از مرگ را در پنج گروه طبقه‌بندی می‌کند: ۱- جهل به حقیقت مرگ که خود ناشی از جهل به حقیقت نفس و بقای آن است، ۲- توهم دردناک بودن مرگ برای بدن، ۳- اعتقاد به کیفر پس از مرگ، ۴- تحیر و جهل به مراحل پس از مرگ و ۵- تعلق خاطر به دنیا و متاع آن (ر. ک: رحیمیان، ۱۳۸۸: ۹۶-۹۵). اندیشمندان خارجی هم نظرهایی شبیه به نظر ابن سینا در مورد مرگ و علت‌های ترس از مرگ دارند؛ به عنوان مثال، فیفل^۱، رویکردهای متعددی را نسبت به مرگ عنوان می‌کند که بنیان اغلب این

1. Feifel, H.

رویکردها بر ترس است. این رویکردها عبارتند از: مرگ پایان است، مرگ ترس از زوال آگاهی و ادارک است، ترس از تنهایی (جدا شدن از افرادی که دوستشان داریم)، ترس از ناشناخته‌ها، ترس از مجازات، ترس از اینکه چه بر سر افراد محبوب ما خواهد آمد، ترس از شکست و ناکامی (ر. ک: عظیمی‌دخت و فرزانه، ۱۳۹۱: ۱۰۶).

گاندی^۱ بر این باور است که «از بین همه ترس‌هایی که در زندگی، آدمی را احاطه کرده است، شاید بتوان گفت شدیدترین و فلج‌کننده‌ترین ترس، ترس از مرگ است» (گاندی، ۱۳۸۶: ۱۰).

از نظر هایدگر^۲، مرگ دازاین، پایان هستی دازاین است؛ یعنی وجود دازاین در زندگی پس از مرگ انکار می‌شود. مرگ، پایان در جهان بودن است. این پوچ‌انگاری هستی، سبب‌ساز ترس از مرگ است (ر. ک: عسکری یزدی و میرزایی، ۱۳۹۷: ۴۵).

گروه سوم کسانی هستند که مرگ را ستوده‌اند؛ عرفا (از جمله سنایی و عطار و مولوی) بزرگ‌ترین گروهی هستند که چنین رویکردی نسبت به مرگ دارند. «در جهان‌بینی شاعران عارف، بیشتر با دیدگاه عرفانی نسبت به مرگ روبه‌رو هستیم. مرگ در جهان‌بینی آنان، مرگی است در جهت کمال و تعالی انسان» (محمدی، ۱۳۹۹: ۲۱۴) و مولوی بزرگ‌ترین نماینده این گروه محسوب می‌شود.

یکی از موتیف‌هایی که در آثار مولوی بسامدی بالایی دارد، مرگ‌اندیشی و رویکرد همراه با اشتیاق وی به این امر است. مولوی در مثنوی این موضوع را از همان ابیات آغازین بی‌نامه مورد توجه خویش قرار می‌دهد که انسان همچون نی‌ای است که از نیستان جدا شده و تمام ناله و فریادهایش به خاطر این فراق است و بی‌صبرانه مشتاق است که عالم امکان را ترک کند و به وطن اصلی خویش بازگردد و به وصال نایل شود؛ از این رو، مرگ را می‌ستاید و بر این باور است که «مرگ برخلاف آنچه پنداشته می‌شود، ترس‌آور نیست. در واقع ترس از مرگ، ترس از خود است. مرگ هرکس هم‌رنگ اوست. هرکس برحسب کیفیت زندگی خود، پاداش می‌یابد و مرگ کاملاً متناسب است با نحوه زندگی فرد» (محسنی، ۱۳۹۱: ۱۳۰).

1. Gandhi, M.

2. Heidegger, M.

مرگ هر یک ای پسر هم رنگ اوست پیش دشمن دشمن و بر دوست دوست
پیش ترک آینه را خوش رنگی است پیش زنگی آینه هم زنگی است
آن که می ترسی ز مرگ اندر فرار آن ز خود ترسانی ای جان هوش دار!
(مولوی، ۱۳۷۳، جلد ۳: ۱۹۶)

مولوی تعبیرات و حکایت‌های گوناگونی در معنای مرگ آورده است و در تمام آن‌ها، زیبایی مرگ به گونه‌ای است که مخاطب سالک را مشتاق آن می‌کند (ر. ک: شجاری، ۱۳۹۱: ۹).

یکی دیگر از شاعران عارف مسلکی که مرگ را می‌ستاید و رویکردی عاشقانه به مرگ دارد، بیدل دهلوی است. با قطع و یقین می‌توان گفت در بین شعرای پارسی‌گوی، پس از مولوی، هیچ‌کس به اندازه بیدل با عشق و دلدادگی از مرگ سخن نگفته و مشتاقانه به این موضوع نپرداخته و تعبیرات زیبا و اقناعی در مورد آن نیاورده است؛ به همین خاطر است که همه ساله در سالگرد درگذشت بیدل نیز مانند سالگرد درگذشت مولوی، مراسم «عُرس» برگزار می‌کنند؛ روز عُرس، در حقیقت روز وصال جاودانه مولوی و بیدل با معشوق ازلی است که مریدان و دوستداران این دو عاشق سوخته‌جان به این بهانه به جشن و شادی می‌پردازند.

جستار حاضر سعی دارد به این سؤال بنیادین پاسخ بدهد که بیدل با چه رویکردی به مسئله مرگ می‌نگرد و برای تبیین ماهیت مرگ و اقناع مخاطبان از چه تعبیر و ترفندهای هنری استفاده می‌کند؟ از این رو با هدف یافتن پاسخ به سؤالات مطرح شده، غزلیات بیدل را براساس تصحیح سید مهدی طباطبایی مورد مطالعه قرار داده، ابیات مرتبط با موضوع را استخراج کرده، سپس ضمن طبقه‌بندی داده‌ها به شیوه توصیفی و تحلیلی به بررسی آن‌ها پرداخته‌ایم.

۲. پیشینه پژوهش

با کدوکاو در مورد پیشینه جستار حاضر مشخص شد که تاکنون پژوهش‌های مفصلی درباره بازتاب موضوع مرگ در ادبیات فارسی صورت گرفته است، اما هیچ یک از آن‌ها

به معنی اخص به موضوع مرگ‌اندیشی در اشعار بیدل دهلوی نپرداخته‌اند. اهم این پژوهش‌ها در ادامه ارائه شده است.

مرتضی فلاح (۱۳۸۷) در مقاله «سه نگاه به مرگ در ادبیات فارسی» دیدگاه‌ها و رویکردهای سه‌گانه در مورد مرگ را مورد تحلیل قرار داده است.

سعید رحیمیان و محبوبه جباره ناصرو (۱۳۸۹) در مقاله «ترس از مرگ در آثار عطار» علت‌های ترس از مرگ را از دیدگاه عطار بررسی کرده‌اند.

علی‌اکبر افراسیابی (۱۳۸۹) در مقاله «عرفان و اسطوره‌شناسی مرگ» دیدگاه‌های موجود در حوزه عرفان و اسطوره را مورد مطالعه قرار داده است.

سیدحسین عظیمی‌دخت و مهدیه فرزانه (۱۳۹۱) در مقاله «مرگ‌هراسی» عوامل ترس از مرگ را از منظرهای مختلف مورد مطالعه قرار داده‌اند.

شهباز محسنی (۱۳۹۱) در مقاله «مرگ از نگاه مولوی» این موضوع را به شکل اختصاری در اشعار مولوی بررسی کرده است.

مرتضی اشجاری (۱۳۹۱) در مقاله «مرگ و ابدیت از دیدگاه مولوی» ضمن بررسی موضوع مرگ در اشعار مولوی، تعبیرات وی را در این رویکرد مورد تحلیل قرار داده است.

محمد محمدپور و همکاران (۱۳۹۴) در جستاری با عنوان «تولد آسمانی با مرگ نفسانی (مرگ اختیاری) به روایت مثنوی معنوی» موضوع مرگ را در مثنوی مورد تحلیل و بررسی قرار داده‌اند.

منوچهر کمری و ملک‌محمد فرخزاد (۱۳۹۸) در مقاله «ماهیت مرگ و اهداف مرگ‌ستایی از دیدگاه مولانا» چیستی مرگ و علت‌های مرگ‌ستایی از نظرگاه مولوی را مورد بررسی قرار داده‌اند.

فریده وجدانی (۱۳۹۰) در مقاله «سیمای مرگ در شعر فردوسی و ناصر خسرو» تأملات خردمحور فردوسی و ناصر خسرو را موضوع پژوهش خویش قرار داده است.

قاسم کاکایی و محبوبه جباره ناصرو (۱۳۹۴) در مقاله «چیستی و اقسام مرگ در آثار آگوستین^۱ قدیس» موضوع مرگ و رویکردهای آگوستین قدیس را در آثار این اندیشمند قدیس بررسی کرده‌اند.

ریحانه داوودی کهکی و سید عباس ذهبی (۱۳۹۶) مقاله «مرگ و جاودانگی در اندیشه میرداماد» را به دیدگاه‌های میرداماد در خصوص مرگ اختصاص داده‌اند.

علی عسکری یزدی و مسعود میرزایی (۱۳۹۷) در مقاله «مرگ‌اندیشی و معنای زندگی در هایدگر» موضوع مرگ را در آثار هایدگر مورد مطالعه قرار داده و نکته‌نظرهای این اندیشمند اروپایی را در مورد مرگ مشخص کرده‌اند.

رقیه موسوی و ایوب مرادی (۱۳۹۹) در مقاله «نمودهای ترس از مرگ در کتاب شعر مرگ رنگ سهراب سپهری با تکیه بر نظریه تخیل ژیلبر دوران^۲» مرگ را در آثار سهراب سپهری با تکیه بر نظریه ژیلبر دوران مورد تحلیل و بررسی قرار داده‌اند.

فهیمة مشایخ کندسکلا و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله «مؤلفه‌های مرگ‌اندیشی در شعر معاصر» این موضوع را در آثار چند تن از شاعران معاصر از جمله آثار شهریار، توللی، شاملو، کسرای، رحمانی و... مورد مطالعه قرار داده‌اند.

با توجه به اهمیت موضوع مرگ در آثار بیدل و گستردگی تعبیرات بکر هنری در آثار وی از یک طرف و نبود هیچ پژوهشی در این زمینه از طرف دیگر، اهمیت و ضرورت انجام پژوهشی مستقل و علمی در این موضوع را آشکار می‌کند.

۳. بحث و بررسی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

میرزا عبدالقادر بیدل دهلوی (۱۱۳۳-۱۰۴۵) یکی از شاعران طراز اول ادب فارسی و «نماینده تمام‌عیار اسلوب هندی» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۶: ۱۵) است. بیدل در میان بزرگان ادب ما به عنوان دیرآشناترین چهره شعر فارسی شناخته می‌شود (همان: ۱۰). از جمله عوامل غموض شعر بیدل، علاوه بر آشنایی زدایی در حوزه صرف و نحو زبان، «تعلق داشتن شعر وی به بلندترین چکاد عرفان اسلامی و گردنه‌های صعب‌العبور آن؛ یعنی فلسفه عرفانی

1. Augustinus, S.

2. Gilbert, D.

وحدت وجود و ابن عربی بزرگ‌ترین نماینده آن» (خلیلی، ۱۳۸۳: ۱۰۰) و ارائه مفاهیم والای ناشناخته با بیانی رنگین و بکر و با هندسه فکری خاص است.

یکی از راه‌های قابل فهم‌تر کردن مفاهیم غیرشهودی و ذهنی، استفاده از شگرد هنری تخیل است؛ «تخیل از نگاه باشلار» توده‌ای جامد و بی‌جان از تصاویر محصول ادراکی حسی نیست، بلکه قوه دگرگون ساختن آن‌هاست. به بیان دیگر، تخیل قوه ساختن تصاویر از واقعیت نیست، بلکه قوه ساختن تصاویری است که از واقعیت فرا می‌گذرند و برتر از واقعیت هستند» (عباسی، ۱۳۹۰: ۳۲).

یکی از این امور فراواقعی، مسئله مرگ است. بیدل برای اینکه دیدگاه خویش را در مورد این امر ناشناخته و اجتناب‌ناپذیر بیان کند، علاوه بر اینکه ترکیبات متعدد و متنوعی با فنا خلق می‌کند که هر کدام به شکلی زیبا، مرگ‌دوستی وی را آینگی می‌کنند، نظیر محراب فنا (بیدل، ۱۴۰۰: ۳۷۸/۱)، بزم فنا (همان: ۳۶۷)، فناپروده (همان: ۶۶۰)، خمستان فنا (همان: ۸۸۸)، شوق فنا (همان: ۱۳۸۴/۲)، طالب فنا (همان: ۱۴۱۶)، انتظار فنا (همان: ۱۴۲۹)، پرواز فنا (همان: ۱۴۳۳)، قصر فنا (همان: ۱۵۷۸)، سجده فنا (همان: ۱۷۲۳)، ملک فنا (همان: ۱۶۴۶)، فناامشاق (همان: ۱۵۴۳)، فناآماده (همان: ۱۰۷۴)، فناتعلم (همان: ۱۶۷۴) و... از تصاویر متنوع و تعبیرات گوناگونی نیز استفاده کرده است که این تصاویر علاوه بر اینکه مرگ‌دوستی بیدل را نشان می‌دهند، ماهیت و حقیقت وجودی مرگ و فنا را نیز برای مخاطبان، هم قابل درک‌تر می‌کند و هم با اقناع آن‌ها، مرگ‌هراسی ایشان را فروکاسته و زیبایی مرگ در تصاویر و تعبیر استفاده شده به گونه‌ای است که مخاطب را مشتاق آن می‌کند. در ذیل این مبحث به تحلیل و بررسی اهم این تصاویر می‌پردازیم.

۳-۱. مرگ، آزادی است

در نظر عرفا، دنیا همچون زندان است؛ «الدنیا سجن المؤمن» (نجم رازی، ۱۳۷۴: ۱۲۶). در مقالات شمس حکایتی هست که می‌فرماید:

«یکی می‌گریست که برادرم را کشتند تاران. دانشمند بود. گفتم که اگر دانش داری، دانی که تاران او را به زخم شمشیر، زنده ابد کردند. الا مردگان و واعظان مرده، آن زندگی را

چه دانند؟ بر سر تخت برآیند، نوحه آغاز کنند. آخر «الدُّنْیا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ» می‌فرماید. یکی از زندان بجست، بر او نباید گریست که دریغ، چرا جست از این زندان؟ زندان را تاران سوراخ کردند، یا سبب دیگر، او برون جست» (شمس، ۱۳۷۷: ۲۰۴).

حتی در اصطلاح «قید حیات» هم که در زبان عام متداول است که «فلانی در قید حیات است» (یعنی زنده است)، زندگی دنیوی مانند قید و بندی تلقی می‌شود که بر پای آدمی بسته شده و او را همچون زندانی در این دنیا نگه داشته است، مهر تاییدی بر این موضوع است و از دیدگاه بیدل، تنها راه آزادی از این زندان، فنا و مرگ است و ایشان به اشکال و با تعبیرات دلپذیری این موضوع را به تصویر کشیده است.

و داشت ز آزادی‌ام الفتکده جسم پرواز من از گرمی آغوش قفس سوخت
(بیدل، ۱۴۰۰، جلد ۱: ۳۴۴)

یادِ آزادی‌ست گلزارِ اسیرانِ قفس زندگی گر عشرتی دارد، امید مردن است
(همان: ۴۴۱)

زندگی در قید و بندِ رسمِ عادتِ مردن است دست، دستِ توست، بشکن این طلسمِ ننگ را
(همان: ۱۹۰)

در ابیات فوق، بیدل زندگی و جسم را به بند و قفس تشبیه کرده است و تنها راه رهایی از این زندان را مردن می‌داند؛ از این رو، بر این باور است که دهان زخم از عهده شکر تیغ نمی‌تواند بریاید:

ز شکر تیغ تو، یارب چسان برون آید دهان زخمِ اسیری که از زبان خالی‌ست
(همان: ۴۹۵)

۳-۲. مرگ، ساحل نجات است

از امام صادق و موسی کاظم (ع) روایت شده که لقمان به فرزندش گفت: «يَا بُنَيَّ، إِنَّ الدُّنْيَا بَحْرٌ عَمِيقٌ، قَدْ غَرِقَ فِيهَا عَالَمٌ كَثِيرٌ، ... فرزندم! دنیا دریایی ژرف است. خلقی بسیار در آن

غرقه گشته‌اند و راه نجات از این دریا را داشتن تقوا، ایمان، خرد، دانش و شکیبایی می‌داند» (کلینی، ۱۳۹۳: ۱۶) و یا از ابو یعقوب نهرجوری از صوفیان سده‌های سوم و چهارم نقل است که «الدُّنْيَا بَحْرٌ وَ الْآخِرَةُ سَاحِلٌ وَ الْمَرْكَبُ التَّقْوَى وَ النَّاسُ عَلَى سَفَرٍ دُنْيَا چُون دریاست و آخرت چون ساحل است، تقوا چون مرکب است و مردم راهی سفرند» (جامی، ۱۳۳۶: ۱۳۰). ایشان هم مانند لقمان راه نجات را در تقوا می‌داند، اما بیدل دهلوی با آداپته و جرح و تعدیل کردن روایت، تنها راه نجات از این دریای ژرف را شکست موج یا شکستن کشتی می‌داند.

بی‌فنا ممکن مدان بیدل گذشتن زین محیط بستن مژگان شود پل تا نگاهی بگذرد
(بیدل، ۱۴۰۰، جلد ۱: ۷۰۶)

به جز کشتی شکستن، ساحل امنی نمی‌باشد ز بس وسعت، فروبرده‌ست این دریا کران‌ها را
(همان: ۱۶۹)

در غبار دل تسلی گونه‌ای داریم و بس موج را گرد شکست، آینه‌دار ساحل است
(همان: ۴۲۴)

بی‌موج به ساحل نرسد کشتی خاشاک از تیغ اجل نیست در این معرکه باکم
(همان: جلد ۲: ۱۳۷۰)

در این ابیات، بیدل با نگاه استعاری، دنیا را دریایی می‌داند که کشتی / خاشاک وجود در آن تنها با وزش باد فنا می‌تواند به کرانی و ساحلی برسد و نجات یابد.

۳-۳. مرگ، نهایت عشق و مشتاقی است

مرگ در نظر محبان معشوق از نهایت عشق به دیدار و وصال معشوق حکایت می‌کند و همان‌طوری که عشق و علاقه به چیزی در این دنیای مادی، خیلی از ناملايمات را برای ما آسان می‌کند، امید فنا نیز خیلی از تاب و تب‌ها، ناگواری‌ها و ناملايمات را برای بیدل آسان می‌کند و این از نهایت عشق و علاقه بیدل به فنا و مرگ حکایت می‌کند.

امیر مومنان (ع) اشتیاق خود را نسبت به مرگ از اشتیاق طفل به پستان مادر شدیدتر می‌داند: «وَاللّٰهُ لَا بُنْ اَبٰی طَالِبٍ اَنْسُ بِالْمَوْتِ مِنَ الطُّفْلِ بِتَدْيِ اُمِّهِ: به خدا سوگند، پسر ابوطالب از مرگ بی‌پژمان است بیش از آنچه کودک پستان مادر را خواهان است» (امام علی، ۱۳۷۵: خطبه ۱۳/۷). بیدل دهلوی نیز گاهی اشتیاق خویش را به مرگ به اشتیاق پروانه به شمع تشبیه می‌کند و تنها راه وصال معشوق را فناء خویش می‌داند:

به امید فنا تاب و تب هستی گوارا شد هوای سوختن بال و پر پروانه ما شد
(بیدل، ۱۴۰۰: جلد ۱: ۷۶۵)

اینقدر چون شمع از شوق فنا جان می‌کنم با کمال سرکشی سعی نگاهم زیرپاست
(همان: ۳۶۸)

و در ابیات ذیل نیز به رقص و بال‌افشانی مرغ بسمل، موقع قربانی شدن اشاره می‌کند و خود را به طریق تشبیه و کنایه همانند قربانی و بسملی می‌داند که از ذوق رسیدن به وصال معشوق، تیغ قاتل را آستان می‌داند و بر سر آن می‌ساید:

کشته ناز توأم، بسمل انداز توأم گر همه خاک شوم، خاک مرا جانی هست
(همان: ۵۲۶)

بسمل ما بسکه از ذوق شهادت می‌تپد تیغ قاتل می‌شمارد، فرصت تکبیر را
(همان: ۱۸۳)

بسمل آهنگان تسلیمت مهیا کرده‌اند جبهه شوقی که داند آستان، شمشیر را
(همان: ۱۸۴)

۳-۴. مرگ، ارتقا یافتن و تکامل است

مرگ در عرفان نردبان ارتقا است. انسان تا زمانی که فانی نشود به آسمان‌ها صعود نمی‌کند؛ مرگ و فنا مبدأ ولوج به ملکوت اعلی است؛ از این رو، از حضرت عیسی (ع) نقل است که «لَنْ يَبْلُغَ مَلَكُوتَ السَّمَاءِ مَنْ لَمْ يُوَلِّدْ مَرَّتَيْنِ: اگر کسی دوبار به دنیا نیاید، وارد باطن و

ملکوت این عالم نشده است» (کاشانی، ۱۳۷۲: ۵۲). موقع مرگ در حقیقت جنینِ روح آدمی از مضیقِ مشیمهٔ عالم ملک به فضای عالم غیب درمی‌آید یا به مرگ طبیعی یا به مرگ ارادی که از آن با عنوان ولادت ثانویه هم یاد می‌کنند.

شهید انتظارِ جلوهٔ تیغ که‌ام؟ یارب! که چون شمع ز یک گردن، بلندی می‌کند سرها
(بیدل، ۱۴۰۰: جلد ۱: ۲۸۳)

به هیچ صورت ز دور گردون، نصیب ما نیست سربلندی
ز بعدِ مردن، مگر نسیمی غبار ما را برد به بالا
(همان: ۱۴۵)

بیدل دهلوی در ابیات فوق، یکبار بر سبیل تشبیه، وجود انسان را همچون شمع می‌داند که مرگ همچون مقرضی با زدن گردن شمع، باعث بلندی [شعله] آن می‌شود و در بیت بعدی هم خود را به غباری تشبیه می‌کند که در خاکدان هستی افتاده است و تنها نسیم مرگ است که می‌تواند او را ازین خاکدان بردارد و بالا ببرد. مولوی هم از این رو است که می‌فرماید:

بمیرید بمیرید درین عشق بمیرید درین عشق چو مردید همه روح پذیرید
بمیرید، بمیرید، وزین مرگ مترسید کزین خاک برآید سـماوات بگیریـد
(مولوی، ۱۳۷۶: ۲۶۹)

۳-۵. مرگ، پرواز است

عرفا و فلاسفه بر این باور بودند که «نفس» پرنده‌ای است که در تن انسان منبسط می‌گردد و هنگامی که انسان بمیرد یا کشته شود در پیرامون او می‌گردد و به صورت پرنده‌ای برای او متصور می‌گردد» (پورنامداریان، ۱۳۷۵: ۴۱۰). تشبیه روح به مرغ در سده‌های پنجم و ششم بسیار متداول بوده و افرادی نظیر ابن‌سینا و سهرودی، احمد غزالی، محمد غزالی، روزبهان بقلی، عطار، مولوی و... از این نماد استفاده کرده‌اند (ر. ک: همان: ۴۳۱ - ۴۰۷). نمادهایی که از پرواز پرندگان به دست می‌آیند در ارتباط با آسمان و زمین هستند در

آیین دائو که جاودانگان به شکل پرنده درمی آیند، پرنده مفهوم سبکی و رهایی از ثقل زمینی را القا می کند.... از همین زاویه دید، پرنده تصویر روح است که از جسم می گریزد ... (ر. ک: شوالیه و گبران^۱، ۱۳۸۴: ۲/۲۰۹ - ۱۹۶). با توجه به اینکه در نمادشناسی نیز پرنده مناسب ترین سمبل تعالی است (ر. ک: یونگ^۲، ۱۳۸۹: ۲۳۲)؛ از این رو، وقتی که آدمی می میرد، مرغ جان از قفس تن آزاد شده و به سوی عالم بالا به پرواز درمی آید. سعدی هم از این رو است که می گوید:

خبر داری ای استخوانی قفس ای جان تو مرغی ست نامش نفس
چو مرغ از قفس رفت و بگسست قید دگر ره نگرده به سعی تو صید
(سعدی، ۱۳۷۵: ۱۸۸)

بیدل نیز بر این عقیده است که مرگ موجب تعالی و پرواز روح به عالم بالا می شود، اما این حالت را با توجه به شاخصه های سبکی خویش به گونه ای دیگر به تصویر می کشد.

بعد کشتن، خون مارنگست در پرواز شوق آب و خاک بسملت از عالم سیماب نیست
(بیدل، ۱۴۰۰: جلد ۱)

(۵۳۲)

دماغی می رسانم از شکست شیشه رنگی
به خون رفته پرواز دگر دارند بسمل ها
(همان: ۲۸۸)

نکته ظریف و بکری که در این تصاویر بیدل به چشم می خورد، ارتباط پرواز با رنگ است که از اصطلاح رنگ پریدگی برای خلق این نوع تصاویر استفاده می نماید. بیدل در این ابیات، خود را به قربانی ای تشبیه می کند که وقتی خون آن را بر زمین می ریزند، ریختن خون، موجب پریدن رنگ رخسار قربانی می گردد و آن دستاویزی می شود برای تداعی پرواز بیدل به عالم بالا. این نوع تصویرسازی بکر و نو از مرگ از شاخصه های سبکی،

1. Chevalier, J. & Gheerbrant, A.

2. Jung, C.

بیدل دهلوی است که در شعر شاعران سبک عراقی و خراسانی نمی‌توان نمونه و شاهی برای آن پیدا کرد.

۳-۶. مرگ، جمعیت و آسودگی است

جمعیت و جمع، یکی از اصطلاحات اساسی مکاتب عرفانی است و آن «مشاهده حق است بی‌خلق؛ و این مرتبه فناى سالک است» (سجادی، ۱۳۸۳: ۲۹۰) و طبق تعریفی که در مصباح‌الهدایه آمده است «عبارت است از رفع مباینات و اسقاط اضافات و افراد شهود حق تعالی» (کاشانی، ۱۳۷۲: ۱۲۸) و در نظر بیدل، تنها در حالت جمعیت است که آرامش و آسایش و راحت واقعی نصیب انسان می‌شود، از همه کس و همه چیز بی‌نیاز می‌شود و هیچ غم و غصه‌ای او را تهدید نمی‌کند و این نوع جمعیت و آسودگی دست نمی‌دهد مگر در سایه فنا. در دیدگاه بیدل دهلوی، انسان همچون مسافر، کشتی، شمع و... پیوسته در سیر و سفر است و این سفر، خستگی‌ها و خطرات زیادی همراه خود دارد؛ این در حالی است که مرگ همچون منزلگاه امنی است که مسافر با رسیدن به آن مقصد از تمام تهدیدها رهایی می‌یابد و به جمعیت و آسایش خاطر دست می‌یابد.

جز به مردن، منزل آرام نتوان یافتن گور اگر لب وا کند دروازه جمعیت است
(بیدل، ۱۴۰۰: جلد ۱: ۳۸۹)

به فقر تکیه زدی، بگذر از تملق خلق به مرگ ریشه دواندی، دراز کن پا را
(همان: ۱۵۹)

چو شمع تا به فنا هیچ جا نیاسایم مرا سری ست که احرام نقش پا بسته است
(همان: ۴۵۳)

تا فنا در هیچ جا آرام نتوان یافتن هرچه جز منزل درین وادی ست یکسر جاده است
(همان: ۴۶۷)

به که از فای خود صندلی به دست آریم ورنه دور هستی را نشئه سرگرانی هاست
(همان: ۳۸۱)

به اعتقاد بیدل دهلوی، انسان تا زمانی که در قید حیات است، انواع مختلف خطرهای، نگرانی‌ها، دلمشغولی‌ها و تعلق‌خاطرهای... آرامش وی را سلب می‌کنند، اما با مرگ و فنا همه این ثقات‌ها از گرده وی ساقط می‌شود و انسان با استناد به قول معروف «نجا للمخفقون هلك المثقلون» (صدری‌نیا، ۱۳۸۸: ۵۶۲) از زیر بار همه این سنگینی‌ها نجات می‌یابد و به آرامش حقیقی دست می‌یابد.

غیر آغوش فنا سرمنزل آرام نیست کشتی ما را همان گرداب، لنگر می‌شود
(بیدل، ۱۴۰۰، جلد ۲: ۹۷۱)

بی فنا مژگان راحت گرم نتوان یافتن شمع را خواب فراغت در ره صرصر بود
(همان: ۹۳۵)

بیدل وجود آدمی را به شمعی تشبیه می‌کند که تا زمانی که زنده است، صرصرهای مختلفی آن را تهدید و آرامش او را سلب می‌کند، اما خواب فراغت (خاموشی و مرگ شمع) او را از تمام این خطرات مصون می‌کند. امام جعفر صادق (ع) نیز مرگ را آرامش‌بخش می‌داند و می‌فرماید: «الموت للمؤمن كَأَطِيبِ رِيحٍ يَشُمُهُ فَيَتَنَسَّ لَطِيبَهُ فَيَقَعُ التَّغَبُّ وَالْأَلَمُ كُلُّهُ عَنْهُ: مرگ برای مومن همانند خوشبوترین رایحه‌ای است که به مشام او می‌رسد، بوی عطرآگین آن را استشمام می‌کند و از هر گونه درد و محنت آسوده می‌گردد» (فیض کاشانی، ۱۳۹۶، جلد ۸: ۲۵۶).

۷-۳. مرگ، پیوستن جزء به کل است

از نظر طرفداران وحدت وجود، وجود حقیقی و مطلق فقط خداست و درباره اعیان ممکنات، وجود اضافی یا ظلی مطرح است (ر. ک: کاکایی ۱۳۸۹: ۴۵۹-۴۵۸ و اولوداغ، ۱۳۸۷: ۹۶-۹۵) و عرفا برای نشان دادن ارتباط وجود ظلی با وجود حقیقی از تمثیل‌های متعددی از جمله هسته و درخت، آب و ظهورات مختلف آب (حباب، موج، قطره، کف، چشمه و...)، آینه و تصویر، آفتاب و سایه و... (همتی و ولی پور، ۱۳۹۷: ۳۱۰-۳۱۰ و همان: ۱۳۹۸: ۲۷۸-۲۶۱) استفاده کرده‌اند. اعیان ممکنات با دست شستن از وجود

موهومی و خیالی خود به وجود حقیقی می‌پیوندند و هستی پیدا می‌کنند. به عنوان مثال، قطره و یا موج، وقتی که از دریا جدا می‌شود به خودی خود، وجود مستقلی ندارد و به محض اینکه خود را در دریا فانی ساخت، موجودیت حقیقی خویش را به دست می‌آورد. انسان نیز تا زمانی که در عالم امکان است، متهم به هستی است، اما وقتی که وجود خیالی خود را فانی ساخت به وجود حقیقی می‌پیوندد؛ بیدل دهلوی از این دیدگاه، خود یا نوع انسان را به موج، حباب و... تشبیه می‌کند که در اثر دست شستن از وجود ناچیز خود به کلی که همچون دریای ناپیداکرانی است، می‌پیوندد.

بقای اوست تلافی‌گر فنای همه فتاده است به دوش محیط وام حباب
(بیدل، ۱۴۰۰، جلد ۱: ۳۱۷)

کو دماغ جست و جوهای کنار نیستی؟ موج ما هم در دل بحر بقا خواهد شکست
(همان: ۵۱۴)

در بیت زیر نیز بیدل خود را به سایه‌ای تشبیه می‌کند و بر این باور است که تا زمانی که از وجود سایه‌مانند خویش دست برندارد، وجودش ظلی و وهمی است، اما همین که با رسیدن به فنا دست از وجود ظلی خود بردارد به خورشید حقیقت می‌پیوندد.

سایه را وهم بقا در عجز خوابانیده است ورنه یک گام از خودت آن سو جهان کبریاست
(بیدل، ۱۴۰۰، جلد ۱: ۳۸۳)

۳-۸. مرگ، نشئه و مستی است

بیدل دهلوی برای تبیین مطلوبیت مرگ، علاوه بر بهره‌گیری از روایات و ماثورات، گاهی نیز با نبوغ ذهنی خویش از انگاره‌های شاعرانه مخصوص خویش بهره می‌گیرد؛ از این منظر، بیدل با برداشتی شاعرانه، انسان را به مسافری تشبیه می‌کند که مقصد غایی او فناست و در اثر طی مسیر، نشان قدم‌هایی که بر زمین نقش می‌بندد، همچون جام‌های مل و شراب هستند؛ از این رو، حالت فنا را توأم با مستی می‌داند.

بعدِ مردن هم نیام بی دستگاه می کشی هر کفِ خاک من از نقش قدم جام مل است
(بیدل، ۱۴۰۰، جلد ۱: ۴۲۷)

سامان عیشِ ما نشود کم ز بعدِ مرگ تا مشّت خاک ماست قدحِ نوشِ نقشِ پا
(همان: ۱۴۶)

یا در بیتی دیگر، انتزاع روح و بیرون آمدن جان از جسمِ خاکی را به بیرون ریختنِ شراب از جام تشبیه می کند که هم ذاتاً مستی بخش است و هم همراه با بشکن بشکن قلقل است که طبیعتاً فرح زاست.

اگر جوش بقا نبود، فنا هم نشئه‌ای دارد کم از قلقل مدان آهنگ بشکن بشکن مینا
(همان: ۲۷۴)

بیدل دهلوی در بیتی دیگر نیز، فنا را به عیش مجدد تشبیه می کند:

تجلید رنگ هستی بر یک و تیره نگذاشت شغلِ فنای ما شد عیش مجدد ما
(همان: ۲۳۶)

۳-۹. مرگ، بی تعلقی است

با توجه به اینکه از نظر حقوقی، تمامی مسئولیت‌ها و بار تعلقات از شخص متوفی ساقط می‌شود؛ از این رو، بیدل بر این باور است که فنا، کسوت تمامی مسئولیت‌ها را از وجود فرد فانی می‌کند و تمامی بارها و تعلقات را از گرده انسان می‌افکند؛ از این رو، حالت خوشایندی است.

محرم فنا بیدل زیر بار کسوت نیست شعله جامه‌ای دارد از برهنه دوشی‌ها
(همان: ۳۰۰)

چون نگاه چشم بسمل بی تعلق می‌رویم قاصد بی مطلبیم و نامه ما ساده است
(همان: ۴۶۶)

از این رو، حافظ هم عارفی را که از تمام تعلقات دنیا دست برداشته و به مرحله فنا رسیده این جور توصیف می‌کند:

غلام همت آنم که زیر چرخ کبود ز هر چه رنگ تعلق پذیرد آزاد است
(حافظ، ۱۳۷۴: ۱۱۴)

۳-۱۰. مرگ، صیقل آینه دل و توتیای چشم است

با توجه به مأثوره «النَّاسُ نِيَامٌ فَإِذَا مَاتُوا انْتَبَهُوا: مردم در خوابند، چون بمیرند، بیدار می‌شوند» (صدری‌نیا، ۱۳۸۸: ۵۶۲) و «الدُّنْيَا حُلْمٌ وَالْآخِرَةُ يَقْظُهُ وَنَحْنُ بَيْنَهُمَا أَصْغَاتٌ أَحْلَامُ: دنیا یک رویاست و آخرت بیداری؛ بین این دو ما همچون خواب‌های آشفته هستیم» (فروزانفر، ۱۳۷۶: ۲۸۲)، مردم به واسطه در خواب بودن در زندگی دنیوی، چشم‌شان از دیدن حقایق، عاجز و دل‌شان از حقیقت، بی‌خبر است، وقتی که می‌میرند، چشم حقیقت‌بین‌شان باز و دل‌شان از حقیقت باخبر می‌شود؛ از این رو، بیدل دهلوی با نگاهی شاعرانه و تشبیه‌محور، مرگ را همچون توتیایی می‌داند که موجب بینایی چشم و یا همچون خاکستری می‌داند که موجب صیقل خوردن آینه دل می‌شود.

بی‌فنا مشکل که گردد دل به عبرت آشنا چشم این آینه را خاکستر خود توتیاست
(بیدل، ۱۴۰۰، جلد ۱: ۳۶۸)

جز سعی مرگ صیقل زنگار طبع نیست آن شعله راشی‌ست که دارد سحر در آب
(همان: ۳۱۳)

۳-۱۱. مرگ، آفت‌زدایی است

در کلیله و دمنه، باب برزویه طیب می‌خوانیم: «بباید شناخت که اطراف عالم پر بلا و عذاب است و آدمی از آن روز که در رَحِمِ مصور گردد تا آخرِ عمر یک لحظه از آفت نرهد» (نصرالله منشی، ۱۳۷۳: ۵۴). همچنین با استناد به مأثورات و احادیث، دنیا، جیفه، حیه قاتله، حمر الشیطان، دارُالاشغال، دارُالمرضی، سجن، عدوه للناس، مدره، مزله، ملعونه و... (ر. ک: صدری‌نیا، ۱۳۸۸: ۴۷-۴۴) قلمداد شده است که هر یک آفت بزرگی برای

انسان محسوب می‌شوند و بیدل، فنا و مرگ را با نگاهی تشبیه‌محور، همچون طبعی حاذق، آفت‌زدای همه این آفات و پلشتی‌ها می‌داند و بر این باور است که انسان به واسطه مرگ از شر تمامی آفت‌ها نجات پیدا می‌کند؛ از این رو است که بیدل نیز مرگ را آفت‌زدای خوانده و می‌گوید:

اگر امید فنا نباشد نوید آفت‌زدای هستی به این سرو برگ خلق آواره در پناه که می‌خرامد
(بیدل، ۱۴۰۰، جلد ۱: ۸۲۳)

۳-۱۲. مرگ، سیراب شدن است

حضرت علی(ع) می‌فرمایند: «وَاللَّهِ مَا فَجَّأَنِي مِنَ الْمَوْتِ وَارِدٌ كَرِهْتُهُ وَلَا طَالِعٌ أُنْكِرْتُهُ وَ مَا كُنْتُ إِلَّا كَقَارِبٍ وَرَدَ: سوگند به خدا که مرگ به صورتی ناگوار بر من وارد نمی‌شود. من در اشتیاق به مرگ چنانم که تشنه‌ای نسبت به آب رسد» (مجلسی، ۱۴۰۳، جلد ۴۲: ۲۵۴). بیدل دهلوی به بهانه‌های مختلف مرگ و فنا را سیراب شدن می‌داند، گاهی با تأثیری از احادیث و ماثورات و سخنان عرفا از دنیا به صحرا، وادی، شوره‌زار، سراب و... تعبیر شده است.

غربت صحرای امکانت دو روزی بیش نیست از وطن یکباره گشتن، اینقدر غافل چرا؟
(بیدل، ۱۴۰۰، جلد ۱: ۱۷۴)

در این وادی که می‌باید گذشت از هرچه پیش آید
خوش آن روهر و که در دامن دی پیچید فردا
(همان: ۱۶۱)

اسباب زندگی همه دام تحیر است غیر از فریب هیچ نباشد سراب را
(همان: ۱۷۲)

گاهی نیز سیراب تلقی کردن مرگ، متأثر از یک برداشت شاعرانه متأثر از سبک هندی است؛ بدین ترتیب که نظر به اینکه شمشیر و خنجر و پیکان در سبک هندی، آبدار (=تیز)

فرض شده است؛ از این رو، آب و سیرابی را در ذهن تداعی می‌کند و کشته شدن به شمشیر به نوعی با سیراب شدن همراه شده است.

ذکر تیغی در میان آمد دل ما داغ شد تشنگان را یاد آب، آتش فروز آرزوست
(همان: ۵۲۳)

چشمه خضرم به یاد آمد عرق کردم ز شرم تشنه تیغ فنا را اینقدر تنگ است آب
(همان: ۳۱۰)

صید شوق بسملم بیدل، نمی دانم که باز خنجر و پیکان ناز کیست آب و دانه ام
(همان، جلد ۲: ۲۳۷)

جز فنا، گویند رنج زندگی را چاره نیست از چه یارب تشنه این درد بی درمان شدیم
(همان: ۱۴۴۷)

گاهی نیز سیراب، تلقی کردن مرگ به خاطر این است که مرگ تنها راهی است که به عطش حرص و طمع افراد حریص پایان می‌دهد و چشم تنگ آن‌ها را پر و سیراب می‌کند.

مرگ می‌باشد علاج تشنه کامی‌های حرص

پر نشد پیمانه تا پیمانه نشکست و نریخت
(همان، جلد ۱: ۳۵۱)

از این روی است که سعدی هم می‌فرماید:

آن شنیدستی که در اقصای غور بارسالاری بیفتاد از ستور
گفت چشم تنگ دنیا دوست را یا قناعت پر کند یا خاک گور
(سعدی، ۱۳۷۲: ۱۰۹)

۳-۱۳. مرگ، رقص و نوازندگی است

یکی از شاعرانه‌ترین و منحصرترین تصاویری که از مرگ در آثار بیدل دهلوی می‌توان یافت، مضراب‌گونگی مرگ است؛ به اعتقاد بیدل، هستی و زندگی، مانند سازی است که در گوشه‌ای رها شده و یا همچون کوهساری است که سنگ‌های آن آرمیده و ساکت‌اند و هیچ جنب و جوشی و آهنگی خلق نمی‌کنند:

ساز هستی قفسِ نغمه خودداری نیست رم برق نفسی چند نشید است اینجا
(بیدل، ۱۴۰۰، جلد ۱: ۱۴۹)

ساز این کهسار، غیر از ناله آهنگی نداشت آرمیدن اینقدرها کرد سنگین سنگ را
(همان: ۱۸۹)

و بیدل دهلوی با این پیش‌فرض، تیغ اجل را نیز به مضرابی تشبیه می‌کند که این ساز را به نوا وامی‌دارد.

کو دم بی‌باکیِ تیغی که مضرابی کند ساز رقص بسمل ما از نوا افتاده است
(همان: ۴۶۱)

و محرمانِ آهنگِ فنا، بواسطه شور و شوقی که می‌یابند، تپش آماده‌تر از خونِ رگِ منصور می‌شوند.

محرمانی که به آهنگ فنا مسرورند تپش آماده‌تر از خونِ رگِ منصورند
(همان: ۸۷۸)

از این رو، در لحظه بسمل، رقص و دست‌افشانی می‌کنند و آن را بهترین برگِ هستی تلقی کرده و تنها عالمی می‌دانند که تماشاکردنی است.

برگِ عشرتِ هستی، غیر رقص بسمل چیست رنگ و بوی این گلشن، جمله پرفشانی‌هاست
(همان: ۳۸۱)

بر تپیدن‌های دل هم دیده‌ای واکردنی‌ست رقص بسمل عالمی دارد تماشا کردنی‌ست
(همان: ۵۰۰)

۳-۱۴. مرگ، رستگاری جاوید است

با توجه به مآثورات و باورهای عرفا، «الدنيا ساعة» (صدری‌نیا، ۱۳۸۸: ۲۴۵)، دنیا ناپایدار است و در عین ناپایداری، به واسطه صفات رذیله‌ای نظیر حیه قاتله، خمر الشیطان، دارُ المَرَضی، سجن، عدوٌ للنَّاس، مزبله، ملعونه و... (ر. ک: همان: ۲۴۷ - ۲۴۴)، هر لحظه سعادت‌مندی انسان را به انحأ و اشکال مختلف تهدید می‌کند و به اعتقاد بیدل تنها راه‌حل نجات از این رذایل و نیل به سعادت جاوید، نیستی و فناست؛ از این رو، بیدل مرگ را خوش می‌دارد و با تشخیص بخشیدن به فنا، نقش پای آن را به افسری و تاجی تشبیه می‌کند که بر فرق سر خویش دارد و آن را دولت جاوید می‌شمارد.

تدبیر رستگاری جاوید، نیستی‌ست این بحر غیر کشتی و ارون پلی‌ش نیست
(بیدل، ۱۴۰۰، جلد ۱: ۵۴۲)

خوشا ملک فنا و دولت جاوید بی‌قدری که آنجا نقش پاهم بر سر ما افسری کردی
(همان، جلد ۲: ۱۶۴۶)

۳-۱۵. مرگ، رسیدن به مقصد است

در نظر بیدل هم مانند دیگر عرفا و شعرا، دنیا شبیه کاروانسراست و انسان‌ها همچون مسافرنده، مقصد نهایی این مسافر نیستی بوده و تا به منزل و مقصد نهایی خود نرسد، صبر و قرار ندارد.

زین بیابان کاروان صبح بی‌خود می‌رود نیست مقصد جز فنا محمل کشان زخم را
(همان، جلد ۱: ۱۹۶)

بی‌مرگ به مقصد چه خیال است رسیدن؟ من عزم دلی دارم و دل دیر و حرم نیست
(همان: ۵۴۵)

۳-۱۶. مرگ، نسیم شکوفانده است

بیدل با برداشتی شاعرانه و عارفانه متأثر از سبک هندی، مرگ را به نسیمی تشبیه می‌کند که وجود شبنم مانند انسان را از حقارت بازخریده و با نیست کردنش، آن را به خورشید می‌رساند.

حیرتیم، اما به وحشت‌ها هم آغوشیم ما همچو شبنم با نسیم صبح هم دوشیم ما
(همان: ۲۵۷)

در برداشت شاعرانه دیگری، وجود انسان به غنچه گره‌بسته‌ای تشبیه شده است که هوا و نسیم دم تیغ معشوق، آن را شکوفا می‌کند.

نتوان ز سرم برد هوای دم تیغت این غنچه گره‌بسته امید نسیم است
(همان: ۴۳۴)

۳-۱۷. مرگ، گشاینده معماست

بیدل دنیا و زندگی دنیوی را به سر و معمایی تشبیه می‌کند که هیچ کس با علم و حکمت و دانش و تلاش و کوشش نتوانسته و نخواهد توانست، آن را بگشاید، تنها کلید گشایش این معما، تیغ اجل است، مرگ است که با یک سو زدن پرده‌ها، حقایق را آشکار می‌کند و این معما را رمزگشایی و تمامی مشکلات را آسان می‌کند.

این معما جز دم تیغ تو نگشاید کسی کز هزاران عقده‌ام یک عقده سودا، سراسر است
(همان: ۴۰۰)

تا توانی بیدل از مشق فنا غافل مباش مشکل هر آرزو زین شیوه آسان می‌شود
(همان، جلد ۲: ۹۷۹)

بر نمی‌آید به جز هیچ از معمای حباب لفظ ما گرواشکافی معنی حرف مگوست
(همان، جلد ۱: ۵۲۴)

۳-۱۸. مرگ، شکستن بیضه است

جوجه پرندگان تا زمانی که درون بیضه است، نه امکان رستن پر هست و نه امکان پرواز و گردون‌تازی مهیاست، اما وقتی که بیضه را بشکند و خود را از طلسم آن آزاد کند، هم فرصت رویدن پر مهیا می‌شود و هم بال پرواز در آسمان آماده. بیدل بر این باور است که انسان نیز در بیضه جسم موهوم، زندانی است و مرگ، او را از این زندان و طلسم آزاد می‌کند و بال و پروی را برای گردون‌تازی تعمیر و آماده می‌کند.

سبک‌رویی نیلید راست با و هم جسد بیدل طلسم بیضه تانشکسته‌ای بال طرب مگشا
(بیدل، ۱۴۰۰، جلد ۱: ۲۳۳)

جز شکست بیضه، تعمیر پر پرواز نیست گرز خودداری دلت وارست، مذهب مشرب است
(همان: ۳۸۷)

ترک اوهام جسد، هژده گردون‌تازی ست بیضه هر که شکند، رستن پر نزدیک است
(همان: ۴۱۹)

تیغ چه فسون داشت که چون بیضه طاووس گل می‌کند از خاک شهید تو شفق‌ها
(همان: ۲۸۶)

۳-۱۹. مرگ، بقا و جاودانگی است

عرفا فنا را عین بقا می‌دانند. در حقیقت وقتی که انسان از وجود موهومی و ظلی خویش دست برمی‌دارد، همانند این است که سایه از وجود خیالی خویش خالی می‌شود و در این صورت است که در خورشید حقیقت تجلی می‌کند؛ از این رو، سنایی هم گوید:

به تیغ عشق شو کشته که تا عمر لبد یابی که از شمشیر بویحیا نشان ندهد کس از احیا
(سنایی، ۱۳۸۱: ۵۹)

از نظر بیدل دهلوی، مرگ، آغاز همیشگی است بر پایانی موقت. از نظر وی، منظور از مرگ، این است که «موجود زمانمند، در هر لحظه اگر نمیرد در لحظه بعد به دنیا نمی‌آید؛

یعنی هر موجودی در هر لحظه، زندگی را به قیمتِ مردن به دست می‌آورد» (ملکیان، ۱۳۹۳: ۵۲). به عبارت دیگر، مردن در لحظه‌ای، زمینه‌زیستن در لحظه‌ای دیگر است. به تعبیر یالوم، «زندگی و مرگ به هم وابسته‌اند. هم‌زمان وجود دارند، نه اینکه یکی پس از دیگری بیاید. مرگ مدام زیر پوسته زندگی در جنبش است» (یالوم، ۱۳۹۰: ۵۶-۵۷).

در حقیقت بیدلِ ما صاحبِ گنجِ بقاست گر به صورت در ره فقر و فنا افتاده است
(همان: ۴۶۱)

کو دماغِ جستجوهای کنار نیستی؟ موج ما هم در دلِ بحرِ بقا خواهد شکست
(همان: ۵۱۴)

بسته بر بالِ اسیرت نامه پروازِ ناز خفته در خون شهیدت جوشِ گلزار بقا
(همان: ۱۴۴)

بیدل وجود آدمی را به موجی تشبیه می‌کند که این موج با فنا کردن خود در آغوش دریا، نه تنها معدوم نمی‌شود، بلکه به بقای همیشگی دست می‌یابد و در بیت بعدی هم جوشِ گلزار بقا را در گرو خون شهادت می‌داند. البته در اسطوره‌های اکثر اقوام نیز زندگی از دل مرگ سر بر می‌آورد و در حقیقت تولدی مجدد است و قهرمانان همیشه با مرگ، زنده می‌شوند. «دیو نیزوس که تیتان‌ها او را قطعه قطعه کرده‌اند، دوباره از رانِ زئوس متولد می‌شود و سرانجام به صورت خدای سرخوش و تحول درمی‌آیند» (افراسیابی، ۱۳۸۹: ۱۵).

۳-۲۰. مرگ، شستن دامن از آلودگی‌هاست

در حدیثی از امام زین العابدین (ع) آمده است که وقتی که از آن حضرت در مورد حقیقت مرگ سؤال شد، فرمود: «لِلْمُؤْمِنِ كَنْزٌ ثِيَابٌ وَسَخَةٌ قَمَلَةٌ، وَ فَكٌّ قُيُودٍ وَأَغْلَالٌ ثَقِيلَةٌ، وَ الاستِبدَالُ بِأَفْخَرِ الثِّيَابِ وَأَطْيَبِهَا رَوَائِحُ، وَ أَوْطَأَ الْمَرَاقِبِ، وَ أَنَسَ الْمَنَازِلِ: برای مؤمن چون برکندن جامه‌هایی چرکین و شپشی از تن است و از هم گسستن کُنده و زنجیرهای گرانبار و جایگزین کردن فاخرترین و خوشبوترین جامه‌ها و راهوارترین مرکب‌ها و امن‌ترین منزل‌ها» (شیخ صدوق، ۱۳۸۹: ۲۸۹). با توجه به اینکه در زمان‌های قدیم برای تمیز کردن

آلودگی اجسام با خاکستر آن را می‌ساییدند، بیدل از این رسم متداول به شکلی شاعرانه بهره می‌گیرد و می‌گوید، وقتی که وجود ما همچون آتشی، کشته یا فانی یا خاموش شد از خاکستر آن فنا می‌توان صابونی به دست آورد و تمامی آلودگی‌ها را از دامن خویش زدود و پاک کرد.

تا بی‌نفسی شوید آلودگی هستی چون صبح‌به‌گردون رفت جوشِ کفِ صابونها
(بیدل، ۱۴۰۰، جلد ۱: ۲۹۶)

فنا می‌شوید از گردِ کدورتِ دامنِ هستی چو آتش می‌کند خاکستر ما، کارِ صابون را
(همان: ۲۱۳)

تا به سیلاب فنا وانگذاری بیدل باخبر باش که رخت تو نمازی نشود
(همان، جلد ۲: ۹۶۷)

۴. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

بیدل دهلوی یکی از شعرای وحدت جودی است که نه تنها از مرگ هیچ ترس و واهمه‌ای ندارد، بلکه در سایه معرفت و بصیرتی که حاصل کرده با رویکردی عاشقانه به این موضوع می‌نگرد و در حقیقت مرگ را در راستای چرخه تکامل می‌داند؛ از این رو، مرگ دوستی به اشکال مختلف و با تصاویر متنوع و بکر در آثار وی با بسامد بالا جلوه‌گری می‌کند.

بیدل دهلوی برای تبیین اندیشه مرگ‌دوستی خویش، از شگردها و ترفندهای هنری و ادبی متنوعی بهره‌گیری می‌کند؛ برای این منظور گاهی از ترکیب‌هایی استفاده می‌کند که به نوعی مطلوبیت و محبوبیت مرگ را در دیدگاه بیدل دهلوی به تصویر می‌کشد؛ نظیر خمستان فنا، عشاق فنا، شوق فنا، طالب فنا، محراب فنا، بزم فنا، انتظار فنا، پرواز فنا، قصر فنا، سجده فنا، ملک فنا، فناپروده، فنامشتاق، فناآماده، فنا تعلیم و...

گاهی برای عینی و ملموس جلوه دادن اندیشه مرگ‌دوستی خویش از تصاویر و تمثیل‌هایی بهره می‌گیرد که این تصاویر علاوه بر عینی جلوه دادن چگونگی اندیشه بیدل در مورد مرگ، مطلوبیت آن را نیز به شکل اقناعی و هنری نشان می‌دهند. از این منظر، بیدل دهلوی با بهره‌گیری از صور خیال مختلف از جمله تشبیه، استعاره، کنایه و... مرگ

را آزادی از محبس، رسیدن به ساحل نجات، ارتقا یافتن، پرواز و اوج گرفتن، جمعیت و آسایش خاطر، وصال و پیوستن جزء (قطره، حباب، کف، موج و...) به کل (دریا)، نشئه و مستی، بی تعلقی و نهادن تمامی گرانی‌ها و سنگینی‌ها از دوش بر زمین، صیقل دادن آینه مکدر، توتیای چشم، طیب حاذق و آفت زدای، سیراب شدن شخص گرفتار در بیابان، غنا و ثروتمندی، نواخته شدن سازی که در گوشه‌ای رها شده، رقص و دست‌افشانی، رستگاری جاوید، رسیدن به مقصد، نسیمی که غنچه را شکوفا می‌کند، رمزگشایی معما، شکستن بیضه و بیرون آمدن از تخم، بقای جاوید یافتن، شستن دامان از انواع آلودگی‌ها و... می‌داند.

تصاویر ارائه شده از مرگ در آثار بیدل دهلوی از دو آبشخور مایه می‌گیرند؛ برخی از تصاویر از جمله آزادی از زندان، پیوستن جزء به کل، ارتقا و پرواز و اوج گرفتن، رسیدن به ساحل نجات، شستن دامان از آلودگی‌ها و... متأثر از اعتقادات و باورهای مذهبی بیدل و روایات و احادیث و مآثورات منقول اسلامی و عرفانی است که بیدل آن‌ها را با چاشنی نگرش شاعرانه خاص خود عجین کرده و توصیفات هنری و اقناعی ارزشمندی از مرگ ارائه کرده است و بعضی دیگر از تصاویر، بیانگر نگاه صرفاً شاعرانه و نگرش خاص و شخصی متأثر از سبک هندی بیدل به پدیده‌ها و بهره‌گیری از آن‌ها برای تبیین اندیشه‌های عرفانی خویش است که از آن میان می‌توان به تصاویری نظیر صیقل دادن آینه، توتیای چشم، نواخته شدن سازی که در گوشه‌ای رها شده، رقص و دست‌افشانی و... اشاره کرد.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد

ORCID

Abdollah Valipour

<https://orcid.org/0000-0002-6299-4317>

منابع

امام علی. (۱۳۷۵). نهج البلاغه. ترجمه سید جعفر شهیدی. چاپ نهم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

- افراسیابی، علی‌اکبر. (۱۳۸۹). «عرفان و اسطوره‌شناسی مرگ». *مجله عرفان اسلامی (ادیان و عرفان)*، ۷(۲۶)، ۲۹-۱۳.
- اولوداغ، سلیمان. (۱۳۸۷). *ابن عربی. ترجمه داود فنایی. چاپ دوم. تهران: انتشارات مرکز. بیدل دهلوی، عبدالقادر ابن عبدالخالق. (۱۴۰۰) غزلیات بیدل (۲جلدی). تصحیح و تحقیق سید مهدی طباطبایی و علیرضا قزوه. تهران: انتشارات شهرستان ادب.*
- پورنامداریان، تقی. (۱۳۷۵). *رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی. چاپ چهارم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.*
- جامی، نورالدین عبدالرحمان بن احمد. (۱۳۳۶). *نجات الانس من حضرات القدس. تصحیح و مقدمه و پیوست. مهدی توحیدی‌پور. تهران: کتابفروشی محمودی.*
- خلیلی، خلیل‌الله. (۱۳۸۳). *فیض قدس. تهران: انتشارات الهدی.*
- خیام، حکیم عمر بن ابراهیم. (۱۳۷۳). *رباعیات خیام. تصحیح محمدعلی فروغی و قاسم غنی. به اهتمام عبدالکریم جریزه‌دار. چاپ دوم. تهران: انتشارات اساطیر.*
- رحیمیان، سعید. (۱۳۸۸). *چکیده عقل ناب، رساله‌های از هراس از مرگ. تهران: انتشارات بنیاد ابن سینا.*
- سجادی، سید جعفر. (۱۳۸۳). *فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی. چاپ هفتم. تهران: انتشارات طهوری.*
- سعدی، مصلح‌الدین عبدالله. (۱۳۷۲). *کلیات سعدی. چاپ نهم. تهران: انتشارات امیرکبیر.*
- سعدی، مصلح‌الدین عبدالله. (۱۳۷۵). *بوستان سعدی. تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی. چاپ پنجم. تهران: انتشارات خوارزمی.*
- سنایی، ابوالمجد مجدود بن آدم. (۱۳۸۱). *دیوان سنایی. تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر. به اهتمام پرویز بابایی. تهران: انتشارات آزاد مهر.*
- شجاری، مرتضی. (۱۳۹۱). *مرگ و ابدیت از دیدگاه مولوی؛ دو فصلنامه پژوهش‌های معرفت-شناختی (آفاق حکمت)*، ۱(۱)، ۱۳۱-۱۵۹.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۷۶). *شاعر آینه‌ها. چاپ چهارم. تهران: انتشارات آگه.*
- شمس تبریزی، شمس‌الدین محمد. (۱۳۷۷). *مقالات شمس تبریزی. تصحیح و تعلیق محمدعلی موحد. چاپ دوم. تهران: انتشارات خوارزمی.*
- شوالیه، ژان و گربران، آلن. (۱۳۸۴). *فرهنگ نمادها. ترجمه و تحقیق سودابه فضایی. چاپ دوم. تهران: انتشارات جیحون.*

شیخ صدوق، محمد بن علی بن بابویه. (۱۳۸۹). *معانی الاخبار*. ترجمه حمیدرضا شیخی. قم: انتشارات ارمغان طبوبی.

صدری نیا، باقر. (۱۳۸۸). *فرهنگ مأثورات متون عرفانی*. تهران: انتشارات سخن.

عباسی، علی. (۱۳۹۰). *ساختار نظام تحیل از منظر ژیلبر دوران*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

عسکری یزدی، علی و میرزایی، مسعود. (۱۳۹۷). *مرگ اندیشی و معنای زندگی در هایدگر*. مجله فلسفه دین، ۱۵(۱)، ۴۹-۲۵.

عظیمی دخت، سید حسین و فرزانه، مهدیه. (۱۳۹۱). «مرگ هراسی». *فصلنامه پژوهش های فلسفی-کلامی*، ۱۳ (۳-۵۱)، ۱۲۲-۱۰۳.

فردوسی، حکیم ابوالقاسم. (۱۳۷۶). *شاهنامه فردوسی*، تحت نظری. ا. برتلس. به کوشش سعید حمیدیان. جلد ۲. چاپ چهارم. تهران: انتشارات قطره.

فروزانفر، بدیع الزمان. (۱۳۷۶). *احادیث و قصص مثنوی*. ترجمه کامل و تنظیم مجدد حسین داودی. تهران: انتشارات امیر کبیر.

فلاح، مرتضی. (۱۳۸۷). *سه نگاه به مرگ در ادبیات فارسی*. *فصلنامه پژوهشی زبان و ادبیات فارسی*، ۷(۱۱)، ۲۵۴-۲۲۲.

فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی. (۱۳۹۶). *المجده البیضا فی تهذیب الاحیا*. تصحیح و تعلیق علی اکبر غفاری. قم: موسسه نشر اسلامی.

کاشانی، عزالدین محمود بن علی. (۱۳۷۲). *مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه*. تصحیح جلال الدین همایی. چاپ چهارم. تهران: انتشارات هما.

کاکایی، قاسم. (۱۳۸۹). *وحدت وجود به روایت ابن عربی و مایستراکهارت*. چاپ چهارم. تهران: انتشارات هرمس.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۹۳). *اصول کافی*. ترجمه حسین استاد ولی. چاپ چهارم. قم: دار الثقلین.

کمری، منوچهر و فرخزاد، ملک محمد. (۱۳۹۸). *ماهیت مرگ و اهداف مرگ ستایی از دیدگاه مولانا*. *فصلنامه پژوهش های اعتقادی-کلامی*، ۹(۳۵)، ۲۵۸-۲۲۷.

گاندی، مهاتما. (۱۳۸۶). *چرا ترس از مرگ و مویه بر آن*. ترجمه شهرام نقش تبریزی. تهران: انتشارات ققنوس.

مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳). *بحار الانوار*. بیروت: دار احیا التراث العربی.

- محسنی، شهباز. (۱۳۹۱). مرگ از نگاه مولوی. *مجله زبان و ادب فارسی دانشگاه آزاد سندج*، ۴(۱۳)، ۱۴۰-۱۲۹.
- محمدی، فرهاد. (۱۳۹۹). فلسفه مرگ و نسبت آن با زندگی در اندیشه شاعران عارف. *دوفصلنامه پژوهشنامه عرفان*، ۱۲(۲۳)، ۲۱۶-۱۹۳.
- ملکیان، مصطفی. (۱۳۹۳). مرگ‌هراسی و اضطراب مرگ. *مجله اندیشه پویا*، ۳(۱۷)، ۵۵-۵۱.
- موسوی، رقیه و مرادی، ایوب. (۱۳۹۹). نمودهای ترس از مرگ در کتاب شعر مرگ رنگ سهراب سپهری با تکیه بر نظریه تخیل ژیلبر دوران. *فصلنامه علوم ادبی*، ۱۰(۱۷)، ۲۹۵-۲۶۹.
- مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۷۳). *مثنوی معنوی*. تصحیح رینولد. ا. نیکلسون. به اهتمام نصرالله پورجوادی. چاپ دوم. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۷۶). *کلیات شمس تبریزی*. تصحیح بدیع الزمان فروزانفر. چاپ چهاردهم. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- نجم رازی، نجم‌الدین ابوبکر بن محمد. (۱۳۷۴). *مرصاد العباد*. به اهتمام محمدامین ریاحی. چاپ ششم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- نصرالله منشی، ابوالمعالی. (۱۳۷۳). *ترجمه کلیله و دمنه*. تصحیح و توضیح مجتبی مینوی. چاپ دوازدهم. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- وجدانی، فریده. (۱۳۹۰). *سیمای مرگ در شعر فردوسی و ناصر خسرو*. *دوفصلنامه پژوهشنامه ادب غنایی*، ۹(۱۶)، ۱۹۶-۱۷۵.
- همتی، رقیه و ولی‌پور، عبدالله. (۱۳۹۷). «اعیان نغمات محفل بی‌رنگند». *دوفصلنامه مطالعات شبه قاره*، ۱۰(۳۵)، ۳۲۴-۲۲۹.
- همتی، رقیه و ولی‌پور، عبدالله. (۱۳۹۸). «بررسی و تحلیل تطبیقی تمثیل‌های وحدت وجود در اندیشه ابن عربی و بیدل دهلوی». *دوفصلنامه پژوهشنامه عرفان*. سال دهم. شماره بیستم. صص ۲۸۰-۲۵۷.
- یالوم، اروین. (۱۳۹۰). *روان‌درمانی اگزستانسیال*. ترجمه سپیده حبیب. چاپ دوم. تهران: انتشارات نی.
- یونگ، کارل گوستاو. (۱۳۸۹). *انسان و سبمل‌هایش*. ترجمه محمود سلطانیه. چاپ هفتم. تهران: انتشارات جامی.

References

- Emam Ali (1996). *Nahj-ol-Balagheh*. Translated by Seyyed Jafar Shahidi. 9th edition. Tehran: Elmi-Farhangi. [In Persian]
- Afrasiabi, A.A. (2010). Mysticism and mythology of death. *Erfan-e-Eslami*. (Adyan & Erfan). Vol7(26), pp. 13-29. [In Persian]
- Oludagh, S. (2008). *Ibn Arabi*. Translated by Davoud Fanaai. 2th edition. Tehran: Markaz. [In Persian]
- Bidel Dehlavi, A. (2021). *Gazaliyyat*. Edited by Seyyed Mehdi Tabatabayi & Alireza Gazveh. Tehran: Shaahrestane Adab. [In Persian]
- Pournamdarian, T. (1996). *Symbolism and symbolic stories in Persian literature*. 4th edition. Tehran: Elmi-Farhangi. [In Persian]
- Jaami, N. (1957). *Nafahat-Ol-Oans Men Hazarat-Ol-Gods*. Correction and introduction and appendix by Mehdi Tohidipour. Tehran: Ketabforoushiye- Mahmoudi. [In Persian]
- Khalili, Kh. (2004). *Feyze Gods*. Tehran: Alhoda. [In Persian]
- Khayyam, O. (1994). *Robaiyyat-e- Khayyam*. Edited by Mohammad Ali Foroughi and Qasim Ghani. To the attention of Abdoul Karim Jorbozedar. 2th edition. Tehran: Asatir. [In Persian]
- Rahimian, S. (2009). *Abstract of pure intellect, a treatise on freedom from the fear of death*. Tehran: Ibn Sina Foundation. [In Persian]
- Sajjadi, S. J. (2004). *Dictionary of mystic terms and interpretations*. 7th edition. Tehran: Tahouri. [In Persian]
- Saadi, M. (1993). *Koliat-e- Saadi*. 9th edition. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Saadi, M. (1996). *Boustan-e-Saadi*. Corrected and explained by Gholamhossein Yousefi. 5th edition. Tehran: Kharazmi. [In Persian]
- Sanaai, A. (2002). *Divan-e-Sanaai*. Corrected by Badi-Ol-Zaman Forozanfar. To the attention of Parviz Babaei. Tehran: Azadmehr. [In Persian]
- Shajari, M. (2011). Death and eternity from Molavi's point of view. *Pazhouheshhay-e-MarefatShenakhti*. (Afaq-e- Hikmat). Vol 1(1). pp. 159-131. [In Persian]
- Shafii Kadkani, M. (1997). *The poet of mirrors*. 4th edition. Tehran: Agah. [In Persian]

- Shams-e- Tabrizi, Sh. (1998). *Magalat-e-Shams Tabrizi*. Correction and suspension of Mohammad Ali Movahhed. 2th edition. Tehran: Kharazmi. [In Persian]
- Chevalier, j. & Gheerbrant, A. (2003). *Symbols Dictionary*. Translated by Soudabe Fazayeli. Tehran: Jeyhoun. [In Persian]
- Sheykh Sadouq, M. (2010). *Maani-Ol-Akhbar*. Translated by Hamidreza Sheikhi. Qom: Armaghan Toubā. [In Persian]
- Sadriniya, Baqer. (2008). *Farhag-e-Masouraat-e-Motoun-e-Erfani*. Tehran: Sokhn. [In Persian]
- Abbasi, A. (2011). *The structure of imagination system from Gilbert Doran's point of view*. Tehran: Elmi-Farhangi. [In Persian]
- Askari Yazdi, A. & Mirzaei, M. (2017). Death thinking and the meaning of life in Heidegger. *Falsafe-ye-Din*. Vol 15(1). pp. 25-49. [In Persian]
- AzimiDokht, S.H. & Farzaneh, M. (2012). Fear of death. *Pazhouheshha-ye-Falsafi-Kalami*. Vol 13(3). pp. 122-103. [In Persian]
- Ferdowsi, A. (1997). *Ferdowsi's Shahnameh* Vol.2. Under the supervision of Y. A. Bertels. By the efforts of Saeed Hamidiyan. 4th edition. Tehran: Gatreh. [In Persian]
- Forozanfar, B. (1997). *Ahaadis & Gesas-e-Masnavi*. Complete translation and rearrangement of Hossein Davoudi. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Fallaah, M. (2007). Three views on death in Persian literature. *Zabaan va Adaiyyat-e-Farsi*. Vol 7(11). pp. 254-222. [In Persian]
- Faiz Kaashaani, M. (2016). *Al-Mahajat al-Beyza Fi Tahzib al-Ahya*. Correction and suspension of Ali-Akbar Ghafari. Qom: Moassese-ye-Nashr-e-Eslami. [In Persian]
- Kaashaani, E. (1993). *Mesbah-al-Hedaaya Va Meftah-al-Kefaayeh*. Edited by Jalaluddin Homai. 4th edition. Tehran: Homa. [In Persian]
- Kakai, G. (2010). *The unity of existence according to Ibn Arabi and Meister Eckhart*. 4th edition. Tehran: Hermes. [In Persian]
- Koleyni, M. (2013). *Osoul-e-Kafi*. Translated by Hossein Ostad Vali. 4th edition. Qom: Daar-Ol-SaqAlain. [In Persian]
- Kamari, M. & Farrokhzad, M. (2018). The nature of death and the goals of dying from the point of view of Rumi. *Pazhouheshha-ye-Etejadi-Kalami*. Vol 9 (35). pp. 258-227. [In Persian]

- Gandhi, M. (2007). *Why the fear of death?* Translated by Shahram Naqsh Tabrizi. Tehran: Gognous. [In Persian]
- Majlesi, M. (1982). *Bahaar -Ol-Anwar*. Beirut: Daar-Ol-Ehya-al-Troth al-Arabi. [In Persian]
- Mohseni, Sh. (2012). Death from Maulvi's point of view. *Zabaan va Adab-e- Farsi*. Vol 4(13). pp. 140-129. [In Persian]
- Mohammadi, F. (2019). The philosophy of death and its relationship with life in the thought of mystical poets. *Pazhouheshnameh-ye-Erfan*. Vol 12 (23). pp. 216-193. [In Persian]
- Malekian, M. (2013). Fear of death and death anxiety. *Andishe-ye-Pouya*. Vol 3 (17). pp. 55-51. [In Persian]
- Mousavi, R. & Moradi, A. (2019). Features of fear of death in Sohrab Sepehri's book of the poem "The Color of Death" based on Gilbert Doran's theory of imagination. *Oloum-e-Adabi*. Vol 10 (17). pp. 295-269. [In Persian]
- Mollavi, J. (1994). *Masnavi Ma'ani*. edited by Reynold. A. Nicholson. Attention by Nasrullah Pourjavadi. 2th edition. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Mollavi, J. (1997). *Koiyat-e-Shams Tabrizi*. Badie-Ol-Zaman Farozanfar's correction. 14th edition. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Najm-e-Razi, N. (1995). *Mersaad-Ol-Ebaad*. To the attention of Mohammad Amin Riaahi. 6th edition. Tehran: Elmi-Farhangi. [In Persian]
- Nasrollah-e-Manshi, A. (1994). *Kalile-O-Demaneh*. Correction and explanation of Mojtaba Minavi. 12th edition Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Vojdaani, F. (2018). The Image of Death in the Poetry of Ferdowsi and Naser Khosrow. *Pazhouheshnameh-ye-Adab-e-Ganaayi*. Vol 9(16). pp. 175-196. [In Persian]
- Hemmati, R. & Valipour, A. (2017). Creatures are the voice of God" *Motaaleaat-e-Shebh-e-Gaarreh*. Vol 10 (35). pp. 324-229. [In Persian]
- Hemmati, R. & Valipour, A. (2018). Review and comparative analysis of allegories of the unity of existence in the thought of Ibn Arabi and Bidel Dehlavi. *Pazhouheshnameh-ye- Erfan*. Vol 10 (20). pp. 280-257. [In Persian]

- Yalom, E. (2018). *Existential psychotherapy*. Translated by Sepideh Habib. 2 edition. Tehran: Ney. [In Persian]
- Jung, C. (2010). *Man and his creatures*. Translated by Mahmoud Soltanieh. 7th edition. Tehran: Jami. [In Persian]

استناد به این مقاله: ولی پور، عبدالله. (۱۴۰۳). تحلیل و بررسی مرگ دوستی و تصاویر آن در شعر بیدل دهلوی، عرفان پژوهی در ادبیات، (۶) ۳، ۳۸۳-۴۲۲.

Mysticism in Persian Literature is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.